

AZ URBANIZÁLÓDÁS, A SZOCIÁLIS DIFFERENCIÁLÓDÁS ÉS A SZOCIÁLIS SZEGREGÁCIÓ TÁRSADALMUNKBAN

(AZ URBANIZÁLÓDÁS SZOCIÁLIS TARTALMÁNAK NÉHÁNY PÉLDÁJA)

I.

Az emberek törekvése a város felé és mindazon dolgok felé, amelyek a várost jellemzik, napjainkban kétségtelenül alapvető orientálódása a falusi lakosságnak nemcsak a mi országunkban, hanem szerte az egész világon is. A szociális jelenségek elemzője, akit kizárólag ennek objektív okai érdekelnek, az ilyen irányú törekvés alapját kétségkívül azokban a gazdasági és technikai változásokban találja meg, amelyek az embereket elűzik a földekről. Az emberek eltávoznak a földekről és a falvakból a nyomor, a túlnépesedés, a munkanélküliség miatt. A földeken, a falvakban sok olyan kéz van, amelynek nem jut munka, de sok olyan éhes száj is, amelynek nem jut elég kenyér. Így a repulzív, a taszító tényezők (*push factors*) a városba űzik az embereket kenyérre vágyó hasukkal. De rendszerint ezzel párhuzamosan hatnak az attraktív, a vonzó tényezők (*pull factors*) is azáltal, hogy a városba csalogatják az embereket.

A termelékenység növelése szintén űzi az embereket a földekről, mert munkaerőtöbbletet hoz létre. Ez az oka annak, hogy a mezőgazdaságból eltávozik és a városba költözik a munkaerő még a mai legfejlettebb országokban is. A mi körülményeink közt, magától értetődik, erre még nem volt példa. A falu nyomorúsága és a falusi élet hagyományos korlátozottsága, amely a mai civilizáció rohanásával való összeütközésben még láthatóbbá válik, az alapvető tényező, amely az emberáradatot a városokba irányítja.

A városok azonban nem fogadják be mindazokat, akik oda mennek. Csak a kiválasztottakat fogadják be. Az urbanizálódáshoz nemcsak igény, hanem lehetőség is kell. Ezért nálunk a fizikai urbanizáció (a városi lakosság részvételének növekedése) jelentősen elmarad a deagrarizáció (a nem mezőgazdasági lakosság részvételének növekedése) mögött. A kulturális urbanizáció (a városias életmód terjedése) pedig a külső jelek: a technikai árucikkek behatolása, a szegényes városi kifejezésmód és a különféle „divatok” ellenére még lassabban halad előre.

Az alábbiakban arról szólunk, milyen szociális vonatkozása van az urbanizációnak hazánkban. Csak néhány példát mutatunk be.

Már szokássá vált, hogy a mi szociológiánkban bemutatják a gyors urbanizációt, hogy számszerű felméréseket végeznek, hogy tökéletes funkcionalista elemzéseket készítenek, amelyeknek semmi kapcsolatuk sincs az emberekkel és az emberek mindennapi életével. E sorok írója is írt hasonló modorban az urbanizáció folyamatáról. Ezúttal a változottság kedvéért egy igénytelen vázlat írására szánta rá magát az egyszerű szociális riport szintjén. Ez ugyan nem tudományos, és talán messze van a szociológiai mintaszűrőstől, de miért ne fordulnánk néha a szociológiában is a dolgok érzelmi oldala felé, ahelyett hogy a kétes értékű közömbös leíráshoz folyamodnánk.

Engels Frigyesnek *A munkásosztály helyzete Angliában* c. műve valóban szociális riport arról, hogyan folyt az urbanizálódás az első ipari forradalom korában és a korai, nyers, durva és könyörtelen kapitalizmus körülményei közt. Mennyit változtak a körülmények napjainkig, amikor javában zajlik a harmadik ipari forradalom? A munkásság el van-e még különítve a városokban? Megszűntek-e a perifériák, ahol a szegénység zsúfolódott össze; a gettók, ahol a diszkriminált népi és faji csoportok éltek; és a paloták negyedei, ahol a kiváltságos rétegek keresték a ragyogó elkülönülést? Mi újat hozott a szocialista gyakorlat az egész világon és nálunk az urbanizáció terén a városi osztálytagozódás, valamint a város és a falu közti ellenségeskedés megszüntetésében?

Az a véleményünk, hogy a valamennyire kitartó és vállalkozó szellemű szociológus a mai jugoszláv társadalomban is találhat igen meggyőző érveket annak bizonyítására, hogy az urbanizációt mély szociális differenciálódás, valamint szociális szegregáció követi és előzi meg.

II.

Míg országunk lakosságának egyik fele eszeveszetten urbanizálódik, kitorölve tudatából az elődöket, akik nemzedékeken és évszázadokon keresztül bocskorban jártak, addig a másik fele még mindig olyan rezervátumokban él, amelyeket mindenféle urbanizálódás megkímél. Egyesek beléptek a fogyasztók társadalmába, mások viszont nem tudnak elmozdulni a naturális fogyasztástól! Egyesek mind többet fogyasztanak, másoknak nincs mit fogyasztaniuk. A város és a falu élete között, bármennyire is gyarapodtak a rokon kapcsolatok, még mindig nagy distancia van. Két külön világ ez, s egyedüli közös vonásuk az, hogy elzárkóznak egymástól, noha egzisztenciális függő viszonyban vannak egymással. Meg kellene vizsgálni való helyzetünket: vajon a falu és a város között úgy alakulnak-e a viszonyok, hogy eltűnik a köztük levő ellentét, amely Marx szerint „minden osztályellentét alapja”? Vagy megtartja-e a város továbbra is domináns szerepét, önző módon kivonva a faluból minden segítséget és képességet, amelyre szüksége van, s magára hagyva a falut, hogy elszigeteltségre és pusztulásra ítélve tengődjön?

Országunkban még igen sok olyan falu van, ahol az élet a szegény-parasztság klasszikus életkörülményei közt folyik. Az urbanizáció impulzusai alig hogy elérték hozzájuk. Ha el is értek, abban nyilvánulnak meg, amivel a város megalázza a falut, kizsákmányolja, és megfosztja minden méltóságától. Ahol még emberfeletti harc folyik a mindennapi

kenyérért, ahol az emberek magukra vannak hagyva az úttalan hegyvidékeken, ahol úgy birkóznak a bükkfatörzsekkel, mint Hasan Kikić műveiben, és ahol úgy jajgatnak, mint Mirko Božić Kurlanija, ott nincs semmiféle urbanizáció. Az emberek számára a város olyan elérhetetlen, mint a mennyei paradicsom. A városba menetelhez nincsenek meg az alapfeltételek sem: nincs pénz útiköltségre, hogy az ember kijusson a világba, nem tud írni-olvasni, nincsenek meg a legelemibb ismeretei sem ahhoz, hogy a városba menjen, s hogy ott bármi módon megtelepedjen.

Íme, hogy folyik az élet a Golija hegységben:

„Az erdei munkások keze fekete a gyantától, és sebeket okoztak rajta a felrepedt horzsolások. Dermesztő januári fagy, pattognak a fák. Vasat fog a kéz, odaragad a bőr, a vér aláfut, kiserken és sebet okoz. A körömágy gennyesedik, megdagad és aztán a körmök leesnek. Az emberek a markukba lehelnek és fújnak, a hóba dugják a kezüket, a sebeket vizelettel öntözik, korog a gyomruk, és szidják a böjtöt, a kutya hideget és Vlastót, az ivanjicai ŠPIK igazgatóját. Meghalt az egyik hónapban a jasenovici Dole Radonjić, a másikban fivére, Ivan. Mindkettő egyazon módon: elkapta őket a hóban a lezuhanó fenyő, a rönkhöz préselte őket, s végzett velük. Erősek voltak, mint a hegyek, de: „Nem tudja a Golija, mi az a dalia”. Egyik sem volt biztosítva. Féltek a „špikovac”-ok a büntetéstől, házacskát építettek a szerencsétlenül járt munkások családjának, és eltussolták az ügyet — így mondják az emberek.

Vannak munkások a Golija minden falujából, de legtöbb van Brežďakból. Ezerötszáz régi dinárt keresnek naponta. Ha elfogy a lisztjük, többször elmennek Golijska Rekába, caflatnak a hóban, és várják, hogy a pénztáros elhozza a pénzt. Végül megkapják napibérüket, vesznek a boltban lisztet, olajat és sót, hátukra veszik a foldozott tarisznyát, és mennek haza. Betérnek egy tehetösebb emberhez, pálinkát vesznek, s útközben isznak. Amikor már jócskán felöntöttek a garatra, összeülkeleznek, hátravetik fejüket, kezükkel tartják sapkájukat, és felzendül a dal:

Ó, Golija, kopár vagy te,
Ó, Javor, koldús vagy te,
Hej, Mućanj, kinnal teli,
Nehéz élet az itteni.

Brežďak a harmadik lejtős lépcsőfokon fekszik, ha fölülről, a Janko sziklájától, a Golija legmagasabb csúcsától jövünk. Borókafenyők és rönkök közül hét düledező ház csúcsa kandikál ki.

— Némelyeknek van egy kis földcskéjük és egy sávnyi réjtjük, a többi mind állami — meséli Mladen Brežďak. — Egyeseknek nincs semmijük. Szükségüket, már megbocsáss, az állami legelőn végzik. Elszakad a többtől egy disznó, átugrik az ő kondájukba — az erdőőr feljelent, levágsz egy dorongot az övékben — az erdőőr feljelent, nincs pénzem, hogy fizessek, börtönbe kerülök, maltert keverek az urak lakásához. A mi falunkból már mindenki bűdösödött néhányszor a dutyiban, az asszonyok is, bizony, hékás, Perka Dragišina is, hálni jár belé a lélek,

az isten akárhová tegyen, kis híján a lelkét hagyta ott lenn. Mit csináltak vele a gyilkosok, se a törökök, se a fasiszták, se senki más...

Télidőben a tehetősebb embereknél, főleg azoknál, akik a szövetkezetben dolgoznak, a brežđakiak sajtot, gyümölcszörpöt, gabonát, használt ruhát kapnak. Nyáron napszámmal róják le adósságukat. Ott zsíros ételt esznek, hasmenést kapnak, és gyengén dolgoznak. A gazdák félnek a tetőtől és a ragályos betegségtől, és távol tartják magukat a brežđakiaktól”.

Brežđakban ilyen nivón van a technikai kultúra:

„Amikor a legények katonai szolgálatra mennek, akkor látnak először televíziót, vonatot, villanyvilágítást. Csak Brankónak van a faluban tranzisztoros rádiója, magyar „Orion”, egész vagyont adott érte. A szomszédok kinevették: „Nincs betevő falatja, a feleségének kilátszik a fenéke a rongyaiból, de ő tranzisztoros rádióval szórakozik.”

A háztartás urbanizációja két villában nyilvánul meg:

„Egy brežđaki házban nagy faágy áll a sarokban, rajta rongyos takaró. A gerenda repedéseibe tizennégy kanál van dugva — ennyien laknak a házban... és két villa — ha vendég jön. A gerendához támaszkodik a kerek étkezőasztal és négy háromlábú szék. A ház egész hosszában fapad. Egy deszkán vannak az edények: cserépfazék, lábas, cinezetlen tepszi és két tányér — ha vendég jön.

Miloš Obrenović korában csak egy ágy volt egész Szerbiában. Miloš fivérének, Jevremnek leányáé, Annáé volt. Ma a szerbek túlnyomó többsége ágyban alszik, de Brežđakban az ágy, a közönséges faágy még nagy ritkaság:

„— Ki alszik az ágyban?

— Petar a fiatal feleségével, még frissek, úgy gondoljuk, míg egy kicsit kiélvezik magukat, aztán majd ez a két lány velük alszik, széles az ágy. Nekünk jó így, a tűzhely mellett szalmán...”

Bizony, a brežđaki gyerekek legkevésbé sem urbanizált körülmények között tanulják az ábécét:

„A diákok hazatérnek az iskolából. Zsákból készült fehér tarisznyájuk van, a Vöröskereszttől kapott ruhában járnak, megragasztot gumi-bocskoraik tele vannak hóval és vízzel. Amikor este hazaérnek felmelegítik összefagyott ruhájukat, meggyújtják a konzervdobozból készült gázlámpát, térdükre teszik a füzetet, és írják a leckét.”

A brežđakiak számára olyan messze van az orvostudomány, mint az amerikaiak számára a Hold:

„A brežđakiakat majdnem minden télen járványos betegségek támadják meg. Az erdőben nincs mindig munka, a liszt elfogy, a lábbeli elszakad. A gyerekek legyengülnek az éhezéstől és a hidegtől. Megtámadja őket az ótvar, az influenza, a tífusz. A legközelebbi kórház és orvos Ivanjicán, ötven kilométeres távolságra van. A brežđakiak közül még sen-

kit sem gyógyítottak kórházban.” (A Goliján folyó életről szóló idézete-
ket Nedeljko Luković „Teško nama među vama” c. riportjából vettük.
„Student”, 1969. 3. sz.)

Százezer jugoszláv pillanatnyilag azon töri a fejét, hogy milyen autót vegyen. Hatszázezernek már van autója. A polgárok takarékbetétje ezerhatszázötven milliárd régi dinárra rúg. Ezek az urbanizálódott polgárok. Brežďakban senkinek sincs gondja sem autóra, sem takarékkönyvre. A paraszti származású legurbanizálódottabb emberek, akik egyébként a forradalomban és az öngazgatás fejlesztésében szerzett érdemeik révén urbanizálódtak, megvetően azt a kommentárt fűzhetik a fentiekhez, hogy ezek drasztikus epizódok. Sajnos, joggal állíthatjuk, hogy nincs igazuk. A brežďakihoz hasonló életet élnek az emberek ezer meg ezer jugoszláv faluban. Ők semmiképp sem jelentősek napjaink tudományostechnikai forradalma számára, mert ahhoz semmivel sem járulnak hozzá. Ők egyedül a népfelszabadító harchoz járultak hozzá. Életük megváltozik majd egy napon. Eltűnnek a Brežďak-féle falvak. De a társadalmi anyagi javak és hatalom mai elosztása, amely a nálunk folyó urbanizációnak is erős osztályjellegét ad, nem járul hozzá a Brežďakhoz hasonló falvak gyors eltűnéséhez.

Egy háború előtti tanulmányában Ivan Goran Kovačić felhívta a figyelmet a parasztkunyhó és az „Esplanade” szálló közti ellentétre. Mi az írástudatlan hegylakókat és azokat az üzletembereket hasonlíthatnánk össze, akik sugárhajtású repülőgépen utaznak, részvényeket vásárolnak, folyószámlájuk van a külföldi bankokban, és mellékesen fejlesztik nálunk az öngazgatást. De minek az? Elmúlt a szociális irodalom és a szentimentális riport ideje!

III.

Az átlagos személyenkénti lakóterület Belgrádban 11 m²-nél valamivel nagyobb. Ez nem jelenti azt, hogy a JSzSzK fővárosában nincsenek olyan emberek, akik 300 m²-es lakásokban laknak, másrészt pedig (a szó szoros értelmében) kb. ötvenezren olyanok, akiknek nincs semmi-féle lakóterületük, még átlagos sem, hanem mint albérlők kisebb-nagyobb szobákban, vagy mint megtűrték, kamrákban, pincékben, elhagyott vagonokban, barakkokban laknak. Belgrád semmi esetre sem kivételesen rossz, mert ott vannak a leggazdagabb bankok, s ott van a legtöbb bürokrata. Belgrádban többet költenek évente reklámra, mint lakásépítésre, s ebben talán mégis kivétel. Az is igaz, hogy összes nagyvárosaink közül leginkább Belgrádba özönlik a szegény nép nagy területekről, beleértve a szkipetár szegénységet is. Ezek azonban nem lényeges különbségek. Zágrábban és Ljubljánában ugyanolyanok a körülmények: az átlagos személyenkénti lakóterület nagyobb, de ezek a városok sem szűkölködnek olyanokban, akiknek nincs legális tető a fejük fölött, annak ellenére, hogy munkatöbbletüket talán évtizedeken át a lakásépítésre is elkülönítik. Szkopjében, Prištinában és Szarajevóban valószínűleg még rosszabb a helyzet.

A szocializmusban talán a lakáskérdés a legfontosabb probléma. Társadalmunk sok lakást, két milliót épített, de a lakáskérdés nem enyhült, sőt még kiéleződött. Kézzelfogható területe ez a szociális differenciálódásnak.

A városi településeken a lakások átlagos nagysága 46 m². Egy m² jelenlegi ára kb. 3000 dinár. Ha az átlagos jugoszláv polgár az átlagos havi keresetéből lakást akarna venni magának, az utolsó paráig félre kellene tennie tízévi kerestét. Mivel ez nem lehetséges, egyesek kapnak lakást, mások viszont a szolidaritás mechanizmusa alapján lakás nélkül maradnak, mert a lakásépítésre mindnyájan proporcionálisan különítenek el (ez pedig azt jelenti, hogy azok, akik többet keresnek, kevesebbet különítenek el).

A szociális differenciálódásnak a lakáskérdésben néhány jelentős dimenziója van:

1. Akik falun élnek, de a városban dolgoznak, a maguk eszközeivel azok számára építenek lakásokat, akik a városban élnek és dolgoznak. A munkaviszonyban levő lakosságunk majdnem a fele falusi településeken él. Azokat az eszközöket, amelyeket a lakosság e részének jövedelméből különítettek el a lakásépítésre, majdnem kizárólag a városokban használták fel. Ha nem így lenne, az iparosítás és az urbanizálás sokkal drágább, ennek következtében sokkal lassúbb is lenne nálunk. A falvak munkaviszonyban levő lakossága, mindenekelőtt a kb. másfél millió paraszt, a szolidaritás elve alapján a városi lakosságunk adta munkatöbbletét, s viszonzásul úgyszólván semmit sem kapott azon kívül, hogy állandóan szemére vetik, miszerint nem megfelelően dolgozik, s hibás abban, hogy nálunk alacsony nívón áll a munka termelékenységé.

2. Magától értetődik, hogy a városok lakosai közül sem kapott mindenki lakást, s nincs is mindenkinek lakása. Ilyen szempontból két részre oszlanak, a kiválasztott kisebbségre és a nem kiválasztott többségre, a társadalmilag fontos eliteire és a társadalmilag nem fontos tömegre, a városi nemesekre és a városi köznépre korszerű inszenzációban. 1959 végén a városi településeken 1 906 000 lakás volt, ebből 789 000 kétszobás, 252 000 háromszobás és 83 000 négy vagy ennél több szobás. Rendkívül tanulságos lenne összehasonlítani a lakók foglalkozás és jövedelem szerinti összetételét a lakások nagyságával, de a mi statisztikánk ezt nem öleli fel. Ez osztálykérdés, nem pedig statisztikai kérdés, a statisztika pedig indokoltan nem az osztálykérdésekkel, hanem a statisztikai kérdésekkel törődik. Megpróbáljuk hát kitalálni: a négyszobás és ennél nagyobb lakásokban, beleértve a tízszobásakat is, a megdöntött és hatalmától megfosztott burzsoázia igen ritka maradványai, a mi hivatalban és hatalmon levő bürokráciánk és technokráciánk kiemelkedő tagjai, valamint a különféle spekulánsok és korrupt elemek laknak. A háromszobás lakásokban laknak: a rutinos tisztviselőréteg, a szolid intelligencia és a munkárisztokrácia tagjai, továbbá a valóban sokgyermekes családok, amennyiben egyáltalán van lakásuk. A kétszobás lakásokban a mindenféle fajtájú és jövedelmű vállalati dolgozók laknak, de inkább írástudók, mint írástudatlanok, inkább párttagok, mint párton kívüliek, inkább gazdag, mint szegény vállalatnál vannak alkalmazásban, inkább olyanok, akik fehér gallért, mint olyanok, akik kék munkászubbonyt viselnek. Egyszobás lakásokban laknak a jól álló magánosok és a rosszul

álló nők, illetőleg férjezettek, az elvált férfiak és nők, a fiatal emberek és kis gyermekek. Végül kb. 700 000 városi családnak nincs lakása; s köztük legtöbb az olyan, aki sem nem eléggé kvalifikált, sem eléggé írástudó, sem politikailag és öngazgatásilag nem eléggé angazsált, sem eléggé leleményes. Úgy kell nekik!

3. Akik lakáskulcsot kapnak, azok a társadalmi építkezés elit negyedeiben, központokban, forgalmas és szép utcákban, sőt exkluzív helyeken laknak. Akik maguknak építenek házat vagy lakást, s a városokban ezek vannak többségben, ismét két csoportra oszlanak: azokra, akik villát, s azokra, akik házacskát építenek. Az előbbiekből jelenleg sokkal kevesebb van. Mind az egyik, mind a másik csoport tagjai a külvárosban építenek, de nem ugyanarról a külvárosról van szó. Nálunk kétféle külváros van: a klasszikus munkáskülváros, amely körülveszi összes városainkat, és az a külváros, amelynek szerte a világon *suburbia* a neve. Az előbbi külvárosban a neorealisztikus olasz filmek stílusában, arcuk veritékével „vad” építkezést folytatnak az emberek, hogy tető legyen a fejük fölött. Az utóbbi külvárosban előkelő stílusban folyik az építkezés. Itt már nemcsak az a cél, hogy tető legyen a fejük fölött, hanem parkkal körülvett tágas villákat építenek fürdőmedencével, garázzsal, kutyaóllal és madárházzal. Ily módon a szociális differenciálódás folyamatát az emberek területi szegregációjának folyamata is kíséri a zsebek mélysége, a társadalmi tekintély foka és a körülmények alakulása szerint.

4. Városainkban egyre erősebben hatnak az építkezési hozzájárulások törvényszerűségei. Ez hasonló okokat szül, mint amilyenek kezdettől fogva a kapitalista városokban jelentkeznek. A belvárosban parazita intézmények és reprezentatív közigazgatási hivatalok épülnek, az itt emelt lakóépületekben pedig csak azok lakhatnak, akik meg tudják fizetni a magas laktórt. Az építési költségeket egyre jobban megterheli a járulék. Ez is egyik hatásos módja annak, hogyan lehet a munkásosztály munkatöbbletét eltulajdonítani. És amikor a munkás lakást kap az épületben, amely meg van terhelve a telek árának és elrendezésének költségeivel, nem költözhet be, mert nem képes fizetni a túl magas laktórt.

Már épülnek munkáslakások bizonyos fajta könyöradományokból, amelyeket erre a célra gyűjtenek, mintha nem éppen a munkások teremtenék elő azokat a társadalmi anyagi javakat, amelyeket a társadalmi újraelosztás során tőlük elvesznek. Hát nem nevetséges az, hogy egy szocialista társadalom a jótékonyági és a mecénási elvekhez kénytelen folyamodni, hogy megoldja a munkások létfontosságú problémáit? A jótékonyági és a mecénási elvek minden eddigi osztálytársadalomban a kizsákmányoló rendszerek korrekciójaként szolgáltak: a jelentéktelen kisebbséget képező gazdag, uralkodó társadalmi osztályok morzsákat osztottak asztalukról a szegény termelők közül álló többségnek, hogy nemeslelkűeknek és belátóknak, együttérzőknek és jószándékúaknak mutassák magukat. Az ilyen elvek alkalmazása világos bizonyítéka annak, hogy a társadalom gyökereiben mély szociális egyenlőtlenségek vannak, és hogy a kizsákmányoló rendszerek zavartalanul működnek.

Hogy ezek az állítások ne tűnjenek önkényeseknek, elég lesz, ha egy újságtudósítással támasztjuk alá, amely a „szolidaritás lakásai”-nak nevezett lakások építéséről szól: „A Belgrádban folyó lakásépítés adataiból

már 1968-ban kitűnt, hogy sok, főleg a textiliparhoz, a fémiparhoz és a kommunális tevékenységhez tartozó munkaszervezetnek nincs pénze lakásépítésre. Akkor az első komolyabb szociológiai tanulmányok is kimutatták, hogy amit a munkásosztály mellőzött részéről rebesgetnek, az igaz: sok belgrádi gyárban vannak olyan ipari munkások, akiknek tizenöt évi szolgálati idejük és nagy családjuk van, s még sincs lakásuk”. Ekkor a Városi Szkupstinában megszületett a munkáslakások építésére irányuló szolidaritási akció gondolata. A nyilvánosságot, a mi híres nyilvánosságunkat is — amint az újságok írják — megborzongatta az együttérzés: „A munkáslakások gondolatát melegen fogadta a nyilvánosság. A sajtó, a rádió és a televízió széleskörűen taglalta a lakásépítés gazdasági és humánus indokait”. A szolidaritás azonban mégis megmutatta: a lakások egyre drágulnak, nem lehetett vásárolni azokból az olcsóbbakból, a munkaszervezetek pedig, amelyek megígérték, hogy hozzájárulnak a munkáslakások építéséhez, „úgy gondolták, hogy pénzügyi gondjaikat másvalaki fogja fedezni”. Belgrád 2000 munkaszervezete közül 150 tett eleget a felhívásnak. 2 770 789 új dinár gyűlt össze a tervbe vett 6 515 000 új dinár helyett. A névtelen tudósító is helyénvaló kommentárt fűz hozzá: „A hatalmas külkereskedelemmel, központosított bankokkal és erőteljes kereskedelemmel rendelkező Belgrád részéről ez kevés, annál is inkább, mert jól tudjuk, hogy ez tulajdonképpen valamiféle adósságtörlesztés”. Mi még megtoldanánk ezt azzal: igen, jól tudjuk, hogy ez valamiféle adósságtörlesztés, de meddig fogunk még naív módon arra várni, hogy a bankok és a reexportőrök visszaadják a munkásosztálynak azt, amit elvesznek tőle? (Az idézeteket a „Borba” 1971. jan. 19-i számának névtelen cikkéből vettük.)

IV.

Az osztálytársadalom városa már területi struktúrájával megmutatja, hogy az osztálytársadalom városa. Az ilyen városban a szociális rétegek és az osztályok területileg elszigetelődnek. Mindegyik a maga életét éli. Az emberek csak az utcán hullámzó tömegben, valamint azokban a gyárakban és hivatalokban keverednek, ahol az alárendelt munkájának kizsákmányolása folyik. A területi elszigetelődés a szociális szegregáció kefejezője. A szocialista társadalom városának az ilyen város antipódusának kellene lennie: azzal párhuzamosan, ahogy az emberek egyenlőkké válnak a munka gyümölcsével és a társadalom anyagi javaival való rendelkezésben és a társadalmi hatalom megszerzésében, az ilyen városnak területi elrendeződésében is ki kellene fejeznie az emberek integrációját, tekintet nélkül a technikai munkamegosztásban elfoglalt konkrét helyükre, ki kellene mutatnia az osztálykülönbségek csökkenését.

Ha ilyen szemszögből tekintjük át városaink növekedését és fejlődését, akkor hamar arra a következtetésre jutunk, hogy a szociális szegregációt kifejező területi elkülönülés megszűnéséről szó sincs. Sőt mi több, erősödnek az emberek megosztottságának elemei: fennállnak és most is alakulnak ki tisztán munkástelepülések a társadalom elitjének előkelő negyedei ellenében. A kiválasztottak urbanizálódása nem azonos a hivatalnokéval! Ugyanis a városok és intézmények privilegizált feltételeket

biztosítanak azon kevesek számára, akik ott az uralkodó szerepek és az elit funkciók hordozói. A vállalatok lakást adnak vezetőiknek és szakembereiknek, a városok vezetőségei pedig a táncdalénekeseknek, a sportolónak, egyik-másik egyetemi tanárnak és egyéb közéleti munkásnak, valamint azoknak, akik a város vezetőségi és politikai funkcióinak hordozói. A jobb anyagi viszonyok közt levő vállalatok munkásai is kapnak lakást, de ők a legutolsók a sorban. A szegény vállalatok munkásai se-hogy sem juthatnak lakáshoz. A többség, amely faluról tódult a városba, úgy boldogul, ahogy tud. A városok perifériáján magánépítkezéssel terem magának tetőt a feje fölé, akár meg van engedve, akár nincs. Márpedig felépíteni ma egy lakást vagy egy házacsokát a város perifériáján, igazi heroikus tett, mert megköveteli a procedúra kijátszását, amelyet a városi hatóságok ráerőszakoltak.

A felszabadulástól napjainkig eltelt időszakban városainkban kb. 300 000 ház épült szabályszerű építési engedély nélkül. Ez az adat egyrészt azt tanúsítja, hogy a félig urbanizálódott tömeg óriási nyomást gyakorol a városokra, és hogy a lakás létfontosságú szükséglet; másrészt azt, hogy az urbanizáció ösztönösen fejlődik, tekintet nélkül bármely szocialista városrendezési kritériumra és azoknak a városi közösségeknek az életére, amelyekben végérvényesen leküzdzenék a szociális differenciálódást és szegregációt.

A munkástelepülések élete a város peremén folyó élet. Maguk ezek a települések a rosszindulatú tumornak egy fajtája, olyan betegség, amelyben úgyszólván összes városi településeink, még a nagyobbak is szenvednek.

A városszéli települések, amelyeknek kaotikus utcácskáiban rendetlenül sorakoznak a kis házak, sok mindent megőriznek a falusi közösségek izoláltságából és önelégültségéből. A szomszédok egymáshoz való viszonya nem formális, az emberek rendszerint segítenek egymáson, és nagyrészt személyesen is ismerik egymást. Magával a várossal szemben bizonyos fajta anemiát érznek: a nagyfokú bizalmatlanságon kívül áthatja őket a függőség érzése is, s abban reménykednek, hogy amit nekik nem nyújtott a város, azt majd gyermekeiknek fogja nyújtani. Egyik fő vágyuk a szociális felemelkedés, amely lehetővé tenné mozgásukat a peremről a város szíve felé. Ez főleg generációközi szinten valósul meg. Ezért a gyermekek iskoláztatása, a jövőjükéről való gondoskodás a városi „vad” települések lakosainak legfőbb törekvése.

V.

Zágráb, valamint egyéb nagy városaink peremrészein tizezrével nőttek ki a „vad” házak, és tucatjával a „vad” települések. Annak ellenére, hogy az utóbbi években kb. hatvan embernek egyedüli feladata az, hogy naponta bejárja a városnak azokat a területeit, amelyeket leginkább veszélyeztet a jogtalan építkezés, és hogy feljelentsé a kihágások elkövetőit, sőt akcióba lép a rombolók repülőbrigádja is, a „vad” építkezés sehogyan sem akar megszűnni.

A zágrábi „vad” települések közé tartozik Kozari Bok is, amely a Žitnjak nevű iparnegyed szennyvízcsatornáit közt fekszik. E település

múltja és jelene rászolgál arra, hogy röviden ismertessük, mert a „vad” urbanizáció és szociális tartalma jellemző példájának vehetjük, ha nem is városainkban általában, de Zágrábban és egyéb nagy városainkban.*

Az a földterület, amelyen a Kozari Bok nevű település fekszik, a Kozari nevű közeli kis Száva melléki település néhány parasztié volt. A településnek ma kb. 3500 lakosa van, s területén kb. 600 földszintes és egyemeletes ház épült. Az első házak 1950 körül épültek. Zágráb urbanisztikai tervében ezt a területet az ipar számára irányozták elő. Főleg a közelben levő vállalatok munkásai kezdtek engedély nélkül házakat építeni az ipari zóna szívében. Tervek, rajzok és engedély nélkül építettek a mezőn, mindenki a maga tudása és lehetőségei szerint. „A házak vagy egymásra támaszkodnak, vagy hátukkal fordulnak egymás felé, néhol valóságos labirintust alkotnak, az utcákat és utcácskákat, az udvarokat és egyik-másik kertet pedig a legkülönbélebb kerítések szelik át. A település ma a rendezetlenség és a rendetlenség benyomását kelti; mindenütt a sietségnek és a rendezetlenségnek valami nyoma”. A város ellel szegült a település keletkezésének és terjedésének, de tehetetlen volt. Végül 1966-ban a zágrábi Városi Szkupstina és Kozari Bok lakosai között nem formális, de nyilvános (a választók gyűlésén) egyezség jött létre: a városi hatóság nem bántja azt, ami már felépült, a lakosság pedig nem épít többet. Most Kozari Bok várja, hogy mi lesz vele. Az emberek úgy gondolják, hogy átköltözésük távoli perspektíva, és valószínűleg igazuk van. Küzdenek is településük virágzásáért. Kultúrotthonot építettek, és aszfaltozták a főutcat. Ékes tulajdonságaik az egyetértés és egymás segítése. A kultúrotthonon, a néhány kocsmán, a két üzleten és a katolikus kápolnán kívül (a görögkeletiek egy szobát béreltek az istentiszteletek számára) a településnek nincs intézménye, sem vízvezetéke, sem kanalizációja. A település szociális szempontból homogén: Az aktív személyek 91%-a munkás, a többi 9% kistisztviselő vagy közepes rangú tisztviselő. A szakképzett munkások száma nagyobb, mint a szakképteleneké. A lakosság 37,5%-a gyerek, 42,8%-ot tesznek ki a 25—40 éves személyek, a 60 évnél idősebbek csak 1,6%-ot. Az általános iskola négy osztályát vagy ennél kevesebbet végzett a nők 54,2%-a és a férfiak 32,9%-a. Írástudatlan nő 2,1%, írástudatlan férfi nincs. Magas műveltségű nő egy sincs, férfi 1,4%.

Kozari Bok lakosai közül legtöbben a horvát Zagorjéből és a Dráva mellékéről származnak — 24,0%, Dalmáciából (Zagorából és a Tenger-mellékről egyformán) 23,8%, Szlovéniából és a Száva mellékéről 18,0%, Bosznia-Hercegovinából úgyszintén 18,0%. A többiek Likából, Gorski kotarból, Banijából, Kordunból és Zágráb közvetlen környékéről származnak. Szülőhelyéről egyenesen Kozari Bokba költözött a lakosság 43,2%-a, míg 56,8% előzőleg változtatta tartózkodási helyét. Akik nem költöztek egyenesen Kozari Bokba, azok nagyjából előbb Zágráb valamely más részében, Trešnjevícán vagy Dubravában éltek mint albérlők, vagy a rokonoknál. Az 1961-től 1965-ig eltelt időszakban épült a házak 58,8%-a, és költözött be a lakosság 59,9%-a.

* A szerző az egyetemi hallgatók egy csoportjával 1968-ban tanulmányozta ezt a települést. Az itt feltüntetett adatokat a hallgatóknak a csoportos tanulmányozás alapján készült beszámolóiból vette át.

A szülők, vagyis az idősebb generáció úgy gondolja, hogy megtette a magáét, és nincsenek nagyobb aspirációi a további területi és szociális mozgást illetően. De nagy reményeket táplál gyermekeivel kapcsolatban. A legtöbb szülő — 36,5% — azt kívánja, hogy gyermekei szakmunkássá képeződjenek ki magukat, míg 33,8%-uk azt kívánja, hogy gyermekei egyetemi végzettséget szerezzenek, 16,2%-uk pedig azt, hogy valamilyen középiskolát végezzenek.

A legtöbb család — 37,4% — négytagú, szám szerint a háromtagú következik — 34,4%, azután az öttagú — 14,9%. A családtagok átlagos száma 4,7 (Zágrábban 2,7, Horvátországban 4,2).

A Kozari Bok-i háztartások 32,9%-ában csak egy családtag dolgozik, 58,2%-ában kettő, 8,9%-ában pedig három. A családonkénti átlagos jövedelem 1968 végén kb. 1600 dinárt tett ki, és a jövedelmek 90,3%-a munkaviszonyból származik.

A lakások átlagos területe 45,5 m², és 3,5 különálló helyiség van bennük. A családok 13,4%-a él 25 m²-nél kisebb lakásban, 66 m²-nél nagyobb területe csak a lakások 5,8%-ának van. A háztartások 94,0%-ának van rádiókészüléke, 61,2%-nak televíziókészüléke, 47,7%-nak hűtőszekrénye, 4,5%-nak mosógépe, 11,9%-nak bojlere. Mivel a településnek nincs vízvezetéke és kanalizációja, csak kevés lakásnak — 11,9%-nak — van saját vízvezetéke, 34,3%-nak WC-je a házban, 8,9%-nak pedig fürdőszobája. A háztartások mosógépre, fürdőszobára és televíziókészülékre aspirálnak. „Meg kell jegyezni, hogy a város inkább a maga élet-színvonalával hatott Kozari Bok lakosaira, s kevesebb befolyása volt kulturális és társadalmi szükségleteikre.

A Kozari Bok-i család a maga külső vonásaival nem mutat egyébként semmi hasonlóságot a patriarkálissal, mint ahogy azt elvárhatnánk, tekintettel a lakosság falusi származására. Ez a család már alkotórészeire bomlott, tulajdonképpen két generációs, a szülőkből és a gyermekekből tevődik össze. Belső ismertetőjegyei alapján ez a család ellentmondásos. Nem akar sok gyermeket, nem látogatja meg gyakran a szomszédokat, és nem mesél sokat a maga problémáiról, de ugyanakkor az asszonynak egy véleményen kell lennie a férjével, a család intenzív kapcsolatot tart fenn a rokonsággal és a szomszédokkal, a fiúgyermekek bizonyos előnyt élveznek a nőekkel szemben. „Míg a háztartások 62%-ának van televíziókészüléke, addig a Kozari Bok-i ember lelkében a múltnak bizonyos maradványa is rejtőzik, amelyet az új környezet kitoról, vagy még sokáig hordja mentalitásában, mert könnyebben eltűnnek a határok, könnyebben megszakad a kontaktus a hűtőszekrényben, a televíziókészülékben, a bojlerben, a villanytűzhelyben, mint annak a családnak az érzéseiben, állásfoglalásában, gondolkodásában, meggyőződésében, amely tegnap még a város és a gyáripár világán kívül élt, és a zaj hatótávolságán, a sietségen, a feszültségen és a nyomorúságos városi színvonalon kívül számlálta a napokat, természetesebb környezetben élve.”

A Zágráb ipari külvárosában fekvő Kozari Bok nevű munkástelepülést, amely ösztönös urbanizálódás által keletkezett, egy napon a földdel egyenlővé teszik, ha eléri a tervszerű urbanisztikai intervenció. Lakosai nem adják fel a reményt, és hisznek abban, hogy elérték a maguk urbánus perspektíváját. Ma még azonban mindnyájan csak a város küszöbén vannak félig illegális státusban.

VI.

Az urbanizációnak csak néhány aspektusára hívtuk fel a figyelmet, s ezek azt mutatják, hogy nálunk az urbanizációt a szociális differenciálódás és a szociális szegregáció tendenciái hatják át. Van az urbanizációnak még sok olyan jellegzetessége, amelyből ugyanerre lehet következtetni. Megemlítünk még néhányat, amelyek szerintünk mindenképp fontosak: a hiperurbanizáció, amelynek oka a falusi lakosság nagy tömegben való tódulása a nagy és a közepes nagyságú városokba (Szkopje példája a legmeggyőzőbb); a nagy városok létesítésének erőtetése, összhangban azzal a felismeréssel, amelyet az osztálytársadalom úgy fogalmazott meg, hogy a nagyvárosi élet az egyetlen igazi élet; a városi intézmények felhalmozódása és mozgásképtelensége a nagy városok közepén; azon települések és területek legnagyobb részének alacsony szintű urbanitása, amelyeket ma nálunk urbánusoknak tekintenek.

Tüzetesen kellene elemezni az urbanizációnak említett és sok egyéb aspektusait, hogy levonjuk azt a szilárd következtetést: városaink nem képesek megváltoztatni osztályjellegű arculatukat, ma is át vannak hatva osztályellentétekkel, s a faluval szemben is fenntartják az osztályjellegű distanciát és dominációt.

Lica, Godina IV. Január/február 1971.

Časopis mladih za društvena pitanja, kulturu, umjetnost — Sarajevo